РЕЦЕНЗИЯ

от д.ф.н. Марияна Петрова Цибранска-Костова, професор в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

на дисертационен труд за присъждане на научна степен **'доктор на науките'**

в област на висше образование Хуманитарни науки

професионално направление: Филология. Български език (История на българския език)

Автор: доц. д-р Христина Милева Тончева-Тодорова, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Тема: **Старобългарският чин на Свето Богоявление. (Текстология и редакции).**

Със заповед № Р33-5360/18.11.2016 на Ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски" (ПУ) съм определена за член на научното жури за осигуряване на процедура за защита на дисертационен труд на тема „**Старобългарският чин на Свето Богоявление. (Текстология и редакции)“** за придобиване на научната степен ‘доктор на науките’ на ПУ в област на висше образование „Хуманитарни науки“, професионално направление „Филология. Български език (История на българския език)“. Автор на дисертационния труд е **доц. д-р Христина Тончева-Тодорова,** дългогодишен преподавател по старобългарски език и история на българския език в Катедрата по общо езикознание и история на българския език във Филологическия факултет на ПУ, а в настоящия момент и ръководител на същата катедра. За нуждите на откритата процедура кандидатката е приложила комплект материали, който изцяло съответства на чл.45 (4) от Правилника за развитие на академичния състав на ПУ, отговаря на общите изисквания на ЗРАСРБ и на специфичните изисквания на Филологическия факултет на ПУ. Към копието от дисертационния труд и автореферата авторката е предоставила списък на публикациите по темата на дисертацията, който обхваща общо 20 статии, от които 10 са издадени в чужбина (Полша, Русия, Унгария, Сърбия и др.). Прави впечатление, че по хронология те разкриват сериозно обмислен план за обобщаване на научните изследвания в дисертационен труд и се разполагат в периода от 2008–2016 г. След защитата на научната степен „доктор“ с труда “Старобългарските молитви за всяка потреба в развоя на славянската ръкописна книжнина (до края на XIX век)”, издаден през 2000 г. като самостоятелна монография, втория монографичен труд „Развой на старобългарските чинопоследования за встъпване в монашество през X–XVIII век. Коментар и текстове“, Пловдив, 2005 г. (255 с.) и последната й монография „Требникът на Вениамин Хилендарец от 1838 – 1839 година“, УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2014 (424 с.), авторката се откроява като последователен и задълбочен изследовател на евхологичната традиция в славянската и българската книжнина от епохата на Средновековието и Новото време. Натрупаният опит върху славянските служебници и требници й дава основание да избере една подходяща и дисертабилна тема, с която да разкрие богатото езиково, богословско и културноисторическо съдържание на една от най-важните текстови съставки на православния требник – Чина за Богоявление.

Актуалността на предложения труд ***Старобългарският чин на Свето Богоявление. (Текстология и редакции)*** произтича от следните най-важни обстоятелства: **1**. Поради комплексната му структура на сборник с относително устойчив състав и поредица особености в диахронното развитие, на Евхология (Требника и Служебника) като богослужебна книга са посветени относително по-малко изследвания в сравнение с книгите на Светото Писание, Евангелие, Апостол, Псалтир, които се радват на засилено внимание още от зората на палеославистиката. Все още липсват достатъчно издадени извори, лексикалното богатство не е познато в пълнота. **2**. В същото време тези източници са особено подходящи за попълване на данните за старобългарската и славянската богослужебна терминология, чрез която се изгражда книжовната норма на стария български книжовен език. **3**. В Старобългарския речник особеностите на евхологичните текстови структури са представени само от Синайския евхологий (нататък СЕ) – глаголически паметник от X–XI в., а едва от 2008 г. науката разполага с негов самостоятелен Речник-индекс. С това най-древно свидетелство за ранната литургическа практика на славяните е свързано едно от най-важните открития в последните 50 години на палеославистиката, а именно намирането през 1975 г. от Й. Тарнанидис на новия му корпус от 28 листа. Това прави особено актуална задачата да бъде синхронизирана и обобщена цялата текстова и лингвистична информация за СЕ, един от 17-е класически старобългарски паметника. В СЕ Чинът за Богоявление не е пълен, дори оглавлението му става ясно едва след откритията, а това предполага научно дирене, формулиране на хипотези как е изглеждал, т.е. научна реконструкция. **4**. На практика изследванията върху старобългарската евхологична традиция и нейните по-късни проекции са начин за усвояване на Кирило-Методиевото и българското културноисторическо наследство, а това е най-приоритетното направление в хуманитаристиката в съвременната научна парадигма. От казаното следва, че всеки изследовател, който се заема с някакъв аспект от проблематиката на славянските евхологии, трябва да реши интердисциплинарни въпроси и да използва комплексна методология. Оформят се следните проблемни ядра: езиково-текстологични и структурно-типологически изследвания на частта (чин за Богоявление) спрямо целия състав на Евхология; съпоставки в развоя на славянската спрямо византийската традиция, но и на вътрешносистемно ниво на старобългарската спрямо по-късните етапи на славянската традиция; богословска мотивация на промените в съставите; немаловажна е „външната“ история на отделните материални свидетели, с които се работи, защото ръкописите съдържат важни културноисторически данни; самостоятелно звено е чисто езиковият аспект на изследването, т.е. набор от конкретни езикови черти, които подпомагат датировката, локализацията на отделния текстов представител, но и позволяват обобщения за типовете редакции въз основа на лексико-семантичните варианти и

текстовата дублетност. В избраната методологията на лингво-текстологичния анализ на Чин за Богоявление ключови термини са идентификация и реконструкция. Изложените дотук въпроси са теоретичната рамка на труда. Тя предполага набор от конкретни задачи. В подобни теми обаче съществува голям риск при обобщението на материала, защото, първо, той е много обемен, нехомогенен по време и място на създаване и се извлича от множество, често труднодостъпни източници; второ, защото може да се приложи различен подход към разположението и интерпретацията, който да търпи субективно виждане. Въпреки че на вътрешното обсъждане бяха направени забележки в тази посока, аз съм от поддръжниците именно на предложената от Тончева структура на работата с изпитания хронологичен подход: материалът се представя от най-древния свидетел и върви към XIX в., като постепенно се надграждат частни аспекти, а в края се обобщават лексикалните данни от всички извори до разписването на отделните редакции с техните съществени признаци. Тази структура съответства според мен най-добре на основната цел – „текстологично и лексикално проучване и публикуване на *Чина на Свето Богоявление* по всички известни и достъпни за ползване ръкописи до края на XVIII в., както и цялостна реконструкция на глаголическия му текст и издирване на гръцките прототипи и към новата, и към старата част на паметника“ (с.7).

Трудът с обем от 443 страници има силно разчленена структура от 14 глави; едно Приложение (според мен несполучливо наречено Додатък към Речник-индекса на Пенкова на СЕ с новите регистрирани лексеми); Приложения с издадени текстове, които се публикуват за пръв път; Лексикален индекс и научен апарат – библиография, списък на източниците и условните съкращения. Специално държа да отбележа, че дисертантката е работила предимно с писмени извори (60 ръкописа и 6 старопечатни книги), а не с издадени текстове, което съответства на богатия й преподавателски и изследователски опит в палеославистиката. Вместо традиционния увод, тя предлага два пролога. Всеки от тях с кратко и стегнато изложение обяснява защо се работи върху избраната тема. Фокус на първия е паметникът, аксиологично поставен в центъра на целия труд –СЕ; вторият дава опорните богословски моменти от историята на Чина за св Богоявление. Още тук става ясно, че до края на работата непрекъснато ще се преплитат богословската, историко-културната, книжовната, езиковата интерпретация. Проличават още два типа важни черти на целия труд: яснота, прегледност, четивност, стегнатост, фокусиране върху конкретен проблем във всяка част на изложението; нестандартност, оригиналност в структурирането и визуалното оформяне, включително превод на чужд език на изводите в края на всяка глава (неясно защо ту на английски, ту на немски или руски; би било добре практиката да се уеднакви). Приемам това като силна заявка за скорошна публикация на цялостна монография.

Първата глава „Старобългарският чин на Свето Богоявление“ „разписва“ компонентите в състава на чинопоследованието. За целта са привлечени не само най-ранните известни византийски образци, но група ръкописи от XIII–XIV и XVII в., които поради близостта си със СЕ дават основание да се говори за архаична редакция. Не са спестени неясните моменти в историята на чина, например кога възниква ритуалната практика за потапянето на кръста, но в същото време целта е примерната реконструкция, публикуването на един прототип и привеждане на разночетения от архаичните източници. Още тук се усеща необходимостта да се обобщят данните за византийската традиция, която е задавала моделите за старобългарските преводачи, затова авторката продължава с базисните източници и разглежда специално гръцкия текст на Чина. Тя издава наборния му текст по кодифицирания късен източник, какъвто е Великият евхологий, а после публикува снимковия материал на текста, което може да се оцени и като излишно в контекста на дисертацията, но приемливо в бъдещата книга.

Следващата втора глава „Архаична редакция на старобългарския Чин на Свето Богоявление“ (с. 84–95) е сред най-интересните и приносните в труда не само защото съответните свидетели се датират от периода XIII–XIV в. Наред с отбелязването на множество конкретни елементи от Чина, авторката обобщава различията в три подтипа, или варианти А, Б, В на архаичната редакция. Лексикалната дублетност е окачествена като нулева в някои устойчиви литургически формули, каквито са Ектенията и Дяконствата, докато в молитвите има по-голяма вариантност. Лексико-семантичните варианти или текстови дублети са изведени надлежно, но ми се струва, че би било добре да им се направи някаква типология: кои са въпрос на чиста езикова дублетност, кои са продиктувани от допълнителни символни осмисляния и конотации, кои са повлияни от друг образец или са плод на преписваческа намеса. Разбира се, подобни въпроси са по-типични, когато се изследва преводаческата техника, а настоящата работа не дефинира това като своя непосредствена задача. Затова и не са задължителни в рамката на труда. Все пак ще дам за пример груповото разночетене, включително от Зайковския требник, лексемата огнедъхновенынъ за μυρόπνευστος вм. вонѧи, което възниква именно в архаичната, но по-късна спрямо СЕ редакция чрез възможна контаминацията πυρ ‘огън‘, μύρον ‘миро‘, но и чрез асоциативни представи, защото целият чин минава под знака на паримиите от пророк Исая, т.е. огнените пророчески слова.

„Зографската редакция на Чин на Св. Богоявление от XIII–XIV в.“ е не по-малко приносна с въвеждането в обращение на българско литургическо свидетелство, свързано с Атон. Издаването на текста на З-50 е съществен извороведски принос, тъй като преписът е според авторката „най-близкият от всички до СЕ“, с най-малък процент разночетения и ясна типология на промените – предимно видовостта на глаголите и префиксацията при имената и

глаголите. Близост със СЕ се открива дори на графично равнище с оформените по подобие на глаголическия ръкопис лигатури. Тончева има всички основания да разгледа тази находка в отделна глава, тъй като самият текст доказва ролята на Атон за съхраняването на глаголическото наследство. В контекста на откритите тук глаголически фрагменти и вписвания именно в посочения отрязък от време изводът на авторката, че З-50 е препис от апограф, възхождащ директно към СЕ, е много интересен. Той е важен за по-нататъшно цялостно изследване на целия ръкопис и се изказва за пръв път.

В логиката на изложението по хронология следващата четвърта глава се спира на „Атонската редакция на Чина за св. Богоявление“ (с. 106 – 119). Групата ръкописи спадат към нова редакция, която хронологически обхваща представители от XV в. насетне, а промените се налагат устойчиво и в съвременните версии на чинопоследованието. Това не може да буди изненада, тъй като е известно, че регламентирането и официализирането на църковнославянската литургическа практика от времето на патриарх Никон се опира основно на атонското писмено наследство. Текстовете за Богоявление дават поредните конкретни доказателства, че процесът на текстологична и езикова поправка има типологични измерения и се вписва в процеса, наречен атонска литургическа и книжовна реформа, а в езиков аспект – атонска редакция. В тази глава Тончева е изложила основанията си за започналата вече полемика на страниците на дисертацията с Т. Афанасиева относно обема на понятието „светогорска редакция“, нейните подтипове и причисляването на конкретни ръкописи към нея. Според Тончева Зайковският требник не може да бъде причислен към тази редакция.

Следващите две глави се обособяват поради особеностите на определени свидетели, които не се вписват в макротипологията на Чина. В пета глава с наслов “Богоявленското последование в два ръкописа от XV и XVI в.“ (с. 120–122) се разглеждат хилендарският ръкопис № 167, XV в., и известният под наименованието Borg. Illir. 15 киевски митрополитски Велик требник от 1540 г. във Ватиканската апостолическа библиотека. Интересното е спецификата на чина в първия източник. Тя се състои в това, че целта е била да се създаде последование, което да замести същинския Чин за Богоявление, на практика отсъстващ от състава. В шеста глава на фокус е глаголическото наследство в ръкописни требници от XVII в: НБКМ 251, за който е използван много ранен антиграф, по-ранен от XIII в., и НБКМ 621, който съдържа несрещан другаде препис на старинна глаголическа молитва. В НБКМ 251 преписвачът е проявил и свръхстарателност във възпроизвеждането на някои типични черти на старобългарската езикова норма, като окончание -шѧ за 3л. мн. ч. на аорист или дуални форми при глаголите дори там, където в СЕ липсват такива. Изложеното в тази глава подчертава един отдавна наложен извод в българската палеославистика, че именно през XVII в. и в условията

на османското владичество, по думите на Кл. Иванова, се проявяват „оживяването на старата традиция“ и „енциклопедичността в издирването и събирането на сводове от стари и нови преводи и редакции“. Подобни процеси са наблюдавани особено на Атон, който като стожер на православието захранва южнославянските манастирски центрове, но въпросите откъде другаде са набирани протографи, какви „депа“ на старинни ръкописи се отриват на българска територия под османска власт, си остават много съществени. Още повече тези процеси са важни, когато се касае не за хомилетични или агиографски сборници, които се отличават с компилативен състав, а за богослужебни текстове, при които се очаква по-голяма унификация. Затова самият факт, че се открояват нетипични свидетели, трябва да се оцени много високо. В последователността на дисертацията Тончева се спира на Молитвата на йерусалимския патриарх Софроний с инципит „Троице единосущная“, която принадлежи и на СЕ и е открита в новонамерената част на ръкописа. Тя оспорва мнението на Т. Афанасиева, че молитвата остава нетипична за южнославянската традиция, като привежда примери от български и сръбски ръкописи от XVII в., в които нейното присъствие доказва антологичността на състава на Чина и опитите той съзнателно да се архаизира. Осма глава се спира на две кратки редакции на Чина за Богоявление, които се разпространяват от XV в. насетне в български, сръбски и руски требници. В тях от Чина се съкращават предимно химничните текстове, т.е. тези с по-силен реторичен характер, което подсказва утилитарни нужди и пригаждане към конкретна богослужебна практика. „Късна редакция на Богоявленския чин от XVIII в.“ е темата на деветата глава. В нея се разглеждат късни представители, свързани с българската писмена традиция, доколкото един от източниците от 1782 г. е писан от папа Маврудин Димитрович в София. В тези представители влияние оказватн църковнославянският печатен требник и Великият требник на Петър Могила от 1646 г.

Изчерпала хронологическата рамка и подробно представила отделни специфични свидетели, Тончева обръща специално внимание на библейските четива в две последователни глави: 10-а за старозаветните в Чин на Богоявление и 11-а за новозаветните. Трябва да се отбележи, че обособяването на тези две глави е абсолютно оправдано с оглед на усложняването на състава на Чина, тъй като в СЕ не са налични нито паримиите, нито евангелските и апостолските перикопи. Отлично впечатление прави симетрията в разработката, еднотипното поднасяне на анализа и изводите в двете глави. И в двете авторката е разширила значително сравнителния материал. В първата глава тя е съпоставила паримиите от пророк Исая по представителни паримейници в подкрепа на извода, че вмъкването на тези четива става през XIII–XIV в. и че се следва архаичният превод в Григоровичевия паримейник. В другата глава на анализ са подложени отделни новозаветни перикопи, независимо от тяхната краткост.

Изводите на Тончева, че в този случай има отклонения от старобългарския евангелски превод, също са важни с оглед на неравномерното развитие на отделните съставки на чинопоследованията, тъй като това е вътрешна особеност на този тип текстове.

Не е отмината без внимание и „Старопечатната традиция и Богоявленският чин“ (глава 12-а, с. 194–200). Разбира се, не е било възможно да се огледат и сравнят всички възможни източници, при положение че самата печатна традиция е разностранна и нехомогенна. В периода от последното десетилетие на XV в., когато възниква първият печатен требник на Гюрг Църноевич в Черна гора, 1495–1496 (един от най-редките палеотипи, без да е открит пълен екземпляр до момента), до края на XVIII в. требници са издавани в различни географски центрове и с различни езикови норми. Затова е напълно оправдан акцентът върху Требника на Яков Крайков с особено ценния извод, че както и при други текстове, Чинът за Богоявление засвидетелства редица индивидуални четения, които не съвпадат с печатния текст на Божидар Вукович. Препоръчвам на авторката да посвети на този проблем специално изследване, тъй като така тя може да подпомогне собствени проблеми на българката старопечатна традиция, които в дисертационния труд не са могли да бъдат формулирани като непосредствена задача.

Предпоследната тринадесета глава се занимава целенасочено с проблемите на текстологичните или лексикалните дублети в отделните микроединици от структурата на Чина за Богоявление. Този раздел започва от с. 202 и съвсем ясно се очертава като много значителен в рамките на цялостния труд. Това е конкретен езиков принос на разработката. Най-напред авторката привежда общо 460 лексикални дублета като позиционни варианти в определен контекст, а от с. 243 обобщава основните езикови тенденции. Лексемите са класифицирани в един прегледен и съвсем логичен ред по 10 признака, между които префиксацията, постфиксацията, композитите и редица други словообразователни и морфологични признаци. За мен лично най-съществен принос представляват изведените от Тончева синонимни редове, състоящи се от два до осем компонента, които реализират лексикално-текстологичната синонимия. Намерен е много успешен модел за тяхното представяне, в който проличава отличната теоретична подготовка на самата авторка, неведнъж прилагала методите на компонентния лексикален анализ и теорията за текстологичните дублети и лексико-семантичните варианти в свои изследвания. Тя има дори последователи и защитили докторанти в това направление. Създадените синонимни редове се представят с техните гръцки съответници и така се създава двуезичен конкорданс, изключително полезен и удобен за справки в бъдещи изследвания. За улеснение в края на главата е разположен азбучен показалец на лексико-семантичните дублети. Тук ще коментирам и много ценния приложен принос, наречен от авторката Додатък към

Речник-индекса на СЕ от П. Пенкова (с. 271–297), който е разположен едва след 14-а глава, но според мен неговата позиция би следвало да е непосредствено след 13-а глава. Позволявам си да препоръчам това разместване като по-логично и издържано, за да може езиковата обработка на материала да предшества изводите. Въпросният додатък обема цялата лексика от самостойни и служебни думи от новооткритата част на СЕ, като се спазват принципите на Речник-индекса на П. Пенкова, тъй като това е допълнение към готов лексикографски труд. Трудоемката задача по лематизирането и привеждането на всички словоформи в индексален парадигматичен ред е решена успешно и е довела до обособяването на 42 лексеми, които липсват в изданието на Пенкова, а 5 лексеми изобщо не са фиксирани досега в палеославистичната лексикография.

14-а глава „Старобългарският Чин на Свето Богоявление в славянските евхологии“ носи подзаглавието „изводи и обобщения“ (с.258–270) и би могла да е самостоятелно заключение на труда. Тъй като обаче, както посочих, авторката е проявила оригинален подход в конструирането на съдържанието и практически традиционният увод се замества от двата пролога, то и традиционно заключение също няма. Последната глава е обхванала да типа явления: въпроси от теорията на византийския Евхологий, продължаващата полемика с руската изследователка Т. Афанасиева, с която Тончева нееднократно изразява несъгласие, и други съдържателни аспекти; вторият тип са изводите въз основа на фактите и анализите от всички други глави. Бих си позволила да предложа разделянето на тези два типа и обособяването на първите в началото на някоя от главите, а на вторите като изводи от труда. Това би улеснило значително концентрацията на четящия върху авторовите приноси и осмислянето на цялата изследователска процедура.

Трудът съдържа няколко приложения, които се отнасят до два аспекта: наборен текст на Чина за Богоявление по най-важните свидетели, въз основа на които са формулирани изводите в труда (приложени са общо 7 текста, като се започне от два представителя на архаичната редакция и се стигне до новобългарския текст от ръкопис № 87 в Пловдивската библиотека); Лексикален индекс на Чина по архаичната редакция. По този начин в дисертацията ярко се откроява едно приложно ядро, което по безспорен начин допълва теоретичните изводи.

Библиографията е изчерпателна и целенасочено подбрана така, че покрива всички аспекти на труда. Научният апарат от метаданни за всички използвани ръкописи с техните сигнатури по книгохранилища е коректно поднесен, така както и отделеният списък на използваните речници.

В заключение бих искала да подчертая следните особено важни за мен достойнства на труда:

1. Рецензираният труд на тема **Старобългарският чин на Свето Богоявление. (Текстология и редакции) на доц. д-р Христина Тончева** е напълно оригинална авторска разработка, която не повтаря, заимства или по някакъв начин използва съществуващи такива. Личното участие на авторката в замисъла, провеждането на изследователската процедура, формулирането на заключенията не подлежи на никакво съмнение. Трудът е пионерски в самата тематична област и свидетелства за професионалното израстване на изследователката.
2. Трудът притежава безспорен теоретичен пълнеж, абсолютно задължителен за придобиването на научната степен „доктор на науките". Теоретичните аспекти се разпределят в: *извороведско- текстологични и археографски*, свързани с умението да се работи с писмени паметници от широк пространствено-времеви континуум, техния правилен подбор, извличането на информация от свидетелите, нейния адекватен анализ и структурирането й в отделни части на изследването; *богословски* – без да има специално образование, Тончева не само е усвоила необходимата терминология и успешно я е приложила в изследването, надграждайки върху филологическата основа, но е направила труда си надежден за използването му и в тази област на знанието; *културологични* – изводи за особеностите на българската книжовна традиция през вековете, за ролята на старобългарското наследство, на книжнината от Второто българско царство, за връзките на Балканите с Атон и особено с двата манастира Зограф и Хилендар, и др. Най-големите теоретични приноси остават в полето на филологическия анализ: последователното изследване на филологическите принципи на промяната на един текст и класифицирането на промените в редакции. Така посредством диахронията на един конкретен текст се правят изводи за книжовния процес като цяло. В някои термини, с които се описва той, виждам подчертаното лично виждане на авторката, например формулирането на тезата за „цикличност" на архаизацията (с.266).
3. Изводите в труда са формулирани въз основа на богат изворов материал, който е обработен в самостоятелни бази данни. Така се откроява едно приносно приложно ядро на труда. Авторката е използвала най-съвременни дигитални и интерактивни компютърни технологии за текстообработка.

В допълнение ще повторя, че резултатите от изследването своевременно са апробирани в 20-те споменати в началото на рецензията публикации, като всички те са с еднолично авторство. Научната общественост е запозната с търсенията на доц. Тончева и появата на дисертацията във вид на монография е очаквана. На автореферата може да се даде само положителна оценка, тъй като той съответства на държавните изисквания

за качество на съдържанието и оформлението и представя адекватно резултатите от труда.

В заключение бих искала категорично да подчертая, че рецензираният дисертационен труд ***Старобългарският чин на Свето Богоявление. (Текстология и редакции)*** на **доц. д-р Христина Тончева** съдържа научни и приложни резултати, които представляват оригинален принос в науката и отговарят на всички нормативни изисквания към трудовете за придобиване на научната степен „доктор на науките“. Поради това ***убедено давам своята положителна оценка*** за проведеното изследване и ***предлагам на почитаемото научно жури да присъди научната степен ‘доктор на науките’*** на **доц. д-р Христина Милева Тончева-Тодорова** в област на висше образование „Хуманитарни науки“, професионално направление „Филология. Български език (История на българския език)“.

06. 01. 2017 г. Рецензент:

София проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова